

LANDSHAFT KOMPONENTLARI VA LANDSHAFT HOSIL QILUVCHI OMILLAR

Mamatismonova Mardonaxon Yaxyojon qizi
Andijon pedagogika instituti "Tabiiy fanlar" fakulteti "Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari" yo`nalishi 3-bosqich 301-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada geografik mintaqalarda iqlim hodisalari harakatlantiruvchi, materiklarda geomorfologik, sektorlarda yana iqlim, zona va kichik zonalarda yana geomorfologik va nihoyat landshaftlarda gidrologik, aerogeomorfologik va fitogeografik hodisalar harakatlantiruvchi kuchlar haqida so`z yuritiladi. Bunga qo`shimcha qilib, har bir alohida holatda qaysi bir komponent eng kuchli o`zgarishni boshidan kechirayotgan bo`lsa, o`sha komponent harakatlantiruvchi kuch hisoblanishi haqida fikrlar bayon qilinadi.

Kalit so`zlar: komponent, landshaft, geotizimlar, iqlim, fitogeografik, sektor, relyef, geografik adabiyot, tabiiy, antrpoogen.

Abstract: This article talks about the driving forces of climatic events in geographical regions, geomorphological driving forces in continents, climatic and geomorphological driving forces in sectors, zones and small zones, and finally hydrological, aerogeomorphological and phytogeographical driving forces in landscapes. In addition, in each individual case, which component is experiencing the strongest change, that component is considered the driving force.

Key words: component, landscape, geosystems, climate, phytogeographic, sector, relief, geographical literature, natural, anthropogenic.

Абстрактный: В данной статье говорится о движущих силах климатических явлений в географических регионах, геоморфологических движущих силах на континентах, климатических и геоморфологических движущих силах в секторах, зонах и малых зонах и, наконец, гидрологических, аэрогеоморфологических и фитогеографических движущих силах в ландшафтах. Кроме того, в каждом отдельном случае тот компонент, который претерпевает наиболее сильные изменения, считается движущей силой.

Ключевые слова: компонент, ландшафт, геосистемы, климат, фитогеографический, сектор, рельеф, географическая литература, природные, антропогенные.

Komponent - lotincha so`zdan olingan bo`lib tarkibiy qism degan ma`noni anglatadi. Landshaft ham barcha katta-kichik geotizimlar singari agregat holati nisbatan bir xil bo`lgan moddiy qismlar- komponentlardan tashkil topgandir.

Umuman olganda geografik adabiyotda komponent tushunchasi anchagina erkin talqin qilingan. Ba`zan landshaft komponentlariga qum qoratuproq, muz, yashil barglar, suv yuzasi kabilarni ham kiritishadi. Ba`zan esa inson tomonidan bunyod etilgan texnik inshootlar, shaharlar, yashil maydonlar ham landshaft komponentlari deb hisoblanadi. Masalan, D. L.Ardmand (1975) agregat tarkibi bir xil bo`lgan qismlarni hayot bor yoki yo`qligini hisobga olgan holda, landshaftning komponentlari deb hisoblaydi. U tabiiy komponentlarga turli gazlar suyuqliklar, tog` jinslari, tuproq, o`simlik, qor va muz, hatto texnik inshootlarni ham kiritadi. Uning

fikricha iqlim va relyef komponent emas, balki komponentning xususiyatidir.

F.N.Milkov (1990) landshaftning komponentlariga tog` jinslari, yer os-ti va usti suvlari, tuproq. o`simlik va hayvonot dunyosini kiritadi.

Shunga o`xshash ta`rifni biz "Oxrana landshaftov" (1982) nomli izoxli lug`atda ham ko`ramiz. Unda landshaftning komponentiga geografik qobiqning litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalarning landshaft chegarasidagi qismlari kiradi deb ko`rsatilgan. Landshaft komponentlari bir-biri bilan o`zaro aloqada bo`lib, birining o`zgarishi qolganlarining ham o`zgarishiga olib keladi. Lug`at mualliflari komponentlarni ikkiga: tabiiy va antrpooogen komponentlarga bo`lishgan.

Birinчисiga tog` jinslari, havo yer osti va usti suvlari, tuproq. o`simlik, hayvonot dunyosini kiritsalar, ikkinчисiga turli inshootlar, qishloq xo`jalik maydonlari kabilarni kiritadilar.

Landshaftshunos olim N.A.Solnsev ikkinchi landshaft tashkil topishi va rivojlanishida turli komponentlar turlicha o`rin tutadi deydi. Ularning ba`zilari kuchli bo`lsa, ba`zilari kuchsiz hisoblanadi, N.L.Solnsev landshaftning komponentlarini kuchlisidan kuchsiziga tomon quyidagi tartibda joy-lashtirgan: tog` jinslari – atmosfera - suvlar - o`simlik - hayvonot dunyosi. Uningcha landshaftning geologik tuzilishi, tog` jinslarining litologik tar-kibi, relyef, iqlim, tuproq kabilar landshaftning komponentlari hisoblan-maydi.

Shunday qilib, yuqorida kelgirilgan fikrlarni umumlashtirib quyidagi-cha xulosa chiqarish mumkin. Landshaftning komponentlari deb, uning tarkibiy qismlari: tog` jinslari, havo, suvlar, o`simlik va hayvonot dunyosi kabilarga aytiladi. Iqlim, relyef, tuproq esa, komponent emas. Ulardan birinçisi havoning, ikkinçisi tog` jinslarining xususiyatlaridir. Uchinçisi esa tog` jinslarining havo, suv va organik hayot ta`sirida o`zgarishidan yuzaga kelgan hosiladir.

Landshaftning tashkil topish va rivojlanishida sanab o`tilgan komponentlarning qaysi biri yetakchi, qaysi biri ikkinchi darajali ahamiyatga ega degan savolning javobi ham mulohazalidir. Tabiiy geograflar orasida birlamchi va ikkilamchi, yetakchi yoki yetakchi bo`lmagan, kuchli yoki kuchsiz komponentlarni aniqlashga urinish bor. Masalan. N.L.Solnsev (1960) tuzgan komponentlar tizimida geomatik komponentlar kuchli yoki relyef, suv, havo kabi komponentlar, biotik komponentlar (o`simlik va hayvonlar) ikkinchi darajali yoki kuchsiz hisoblanadi. Tabiiy geografik mujassamalarning shakllanishi va rivojlanishida ishtirok etadigan omillarning o`zaro teng emasligi haqidagi fikrni dastlab biz L.L.Grmyurskiyning (1946) ishida uchratamiz. U tabiiy geografik omillarning eng kuchlisini "harakatlantiruv-chi kuchlar" deb ataydi. Uning fikricha, harakatlanuvchi kuchlar tabiiy geog-rafik mujassamaning ko`lamiga bog`liq holda o`zgarib turadi.

Geografik mintaqalarda iqlim hodisalari harakatlantiruvchi, materiklarda geomorfologik, sektorlarda yana iqlim, zona va kichik zonalarda yana geomorfologik va nihoyat landshaftlarda gidrologik, aerogeomorfologik va fitogeografik hodisalar harakatlantiruvchi kuchlar hisoblanadi. Bunga qo`shimcha qilib A.A. Grigoryev aytadiki, har bir alohida holatda qaysi bir komponent eng kuchli o`zgarishni boshidan kechirayotgan bo`lsa, o`sha komponent harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Bu fikrlarni xato deb bilgan D.L.Armand (1975), komponentlarning yetakchi va yetakchi emasligi haqida so`z yuritir ekan, komponentlarni omillar bilan chalkashtirib yuboradi. Uning fikricha har qanday komponent va uning xususiyati boshqa komponentlarga tasir ko`rsata olsa, u landshaft tashkil qiluvchi omil hisoblanadi. Qaysi bir omil boshqa komponentlarga kuchli ta`sir ko`rsata olsa-yu va ularning tasirida o`zi kamrok o`zgarsa, uni yetakchi omil deb atash mumkin. V.B.Sochava (1974) ham geotizimlarning energetika va dinamikasini belgilab beruvchi eng harakatchan va tez o`zgaruvchan komponentlari issiqlik, namlik va biota kabilarni "kritik komponenglar" deb ataydi". Tabiiy geografik sharoitga bog`liq holda turli xil komponentlar kritik komponentlarga aylanishi mumkin. Bulardan biota komponenti kritik komponent bo`libgina qolmasdan, balki geotizimni barqarorlashtirib turadigan omil hamdir.

Ushbu masalada A.A.Krauklis (1979) bildirgan fikrlar ham e`tiborga loyiqdir. Uning yozishicha geotizimlarning mavjudligida va rivojlanishida uning tarkibiy qismlarining barchasining ahamiyati kattadir. Qaysi komponent yetakchi va qaysi komponent yetakchi emasligini aniqlashdan ko`ra geotizimlarning o`z holatini saqlashda qaysi komponent qay tarzda ishtirok etishini aniqlash ahamiyatliroqdir. A. A. Krauklisning o`zi esa komponentlarni geo-tizimda bajaradigan o`ziga xos vazifasiga qarab uch guruhga bo`ladi:

1) Sust komponentlar (tog` jinslari va relyef), ular geotizimlarning "o`zagi" hisoblanadi.

2) Harakatchan komponentlar (asosan havo va suvlar) geotizimlarning ichki qismlarini bir-biri bilan va tashqi muhit, jumladan qo`shni geotizimlar bilan bog`lovchi komponentlar hisoblanadi. U o`zidan katta bo`lgan boshqa geotizimlarga nisbatan tashqi kuchlar ta`siriga beriluvchan va tez o`zgaruvchan bo`ladi. Buning sababi shundaki, fatsiya doirasida uning komponentlari orasidagi aloqadorlik va bog`liqlik boshqa geotizimlardagidan ko`ra murtoq, tez shikastlanuvchan tashqi omillar ta`sirida chidamsizroq ekanligidadir. Shuning uchun ham insonning xo`jalikdagi faoliyatini geotizimlarga ta`siri va uning o`ziga xos oqibatlari dastavval fatsiyalar miqyosida ro`y beradi. Jumladan bunday o`zgarishlar fatsiyalarning eng harakatchan, tez o`zgarishga moyilroq bo`lgan biotik komponentlarida ko`zga

tashlanadi va keyinchalik ularning boshqa xususiyatlari, mikroiklimi, namlanishi, issiqlik tartibi kabilarni o`zgarishiga olib keladi. Geologik-geomorfologik shart-sharoitlari esa ko`pincha o`zgarmay qoladi. Shu sababli fatsiyalarga bo`ladigan inson tasiri ko`rsatilsa, o`zgargan fatsiyalar yana o`zining avvalgi holatiga qaytishiga harakat qiladi.

Fatsiyalar odatda yirik miqyosdagi landshaft xaritalaridagina aks ettirilishi mumkin. Ammo landshaftlarning morfologik tuzulishini qaysi miqyosda o`rganilishidan qat`iy nazar, bari bir fatsiyalarni tadqiq qilishga alohida e`tibor berilishi kerak. Chunki har qanday landshaftning paydo bo`lishi, yashashi va rivojlanishida fatsiyalarning va ularda ro`y beradigan modda va energiya almashinishini bilishning ahamiyati katta.

Fatsiyalar tabiatan son jihatidan juda ko`p bo`lganligi uchun ularning har birini alohida-alohida hamda mukammal tadqiq qilishning iloji bo`lmaydi, natijada ularni tasnif qilish zaruriyati tug`iladi.

Landshaftlarning morfologik qismlari ichida eng kattasi joy (mestnost) deb ataladi. Joy deganda ma`lum landshaft uchun xos bo`lgan urochishelar yig`indisining alohida varianti tushuniladi.

Geografik adabiyotda "joy turi" degan atama ham tez-tez uchrab turadi (F.N.Milkov, 1956). Joy turi landshaftlarning morfologik qismi hisob-lanmaydi, ammo u ham xo`jalikda foydalanishi nuqtai-nazaridan qaraganda nisbatan bir xil bo`lgan yirik tabiiy hududiy mujassama va urochishelarning majmuidan iboratdir.

Shunday qilib, landshaft o`zidan kichik bo`lgan mujassamalardan, ya`ni morfologik qismlardan tashkil topgan murakkab tabiiy hududiy mujassamadir. Landshaftning har bir morfologik qismi ham o`ziga xos xususiyatga ega bo`lgan mujassama deb qaralishi bilan birga, ular ayrim o`xshash belgilarga asoslangan holda tasnif qilinishi mumkin, ya`ni tipologik birlik sifatida qaralishi mumkin.

Landshaftning morfologik qismlari orasidagi aloqadorlik tavsifi landshaftning gorizontali yoki morfologik tuzilishi deyiladi. Landshaftning morfologik tuzilishi uni boshqa toifadagi tabiiy hududiy mujassamalardan ajratib olishda ishonchli belgi bo`lib xizmat qiladi va landshaftlarni chegaralab olishda aniq mezon bo`la oladi.

Har qanday landshaftning morfologik tuzilishini tarixiy shakllangan tizim deb qarash kerak bo`ladi. Shuning uchun landshaftning morfologik tuzilishini o`rganish uchun genetik qoidaga asoslanish lozim. Bunda har bir tabiiy hududiy birlik tarixan shakllangan deb karalishi va uning rivojlanishi qonuniyatlari ham aniqlanishi kerak.

Shunday qilib, landshaftlar, boshqa har xil geotizimlar singari komponentlardan, ya`ni tarkibiy qismlardan tuzilgandir. Shu bilan birga o`zidan kichikroq bo`lgan geotizimlardan, ya`ni morfologik qismlar majmuidan iboratdir. Landshaftlar ochiq

geotizim bo'lganligi uchun ular ma'lum muhitda shakllanadi va yashaydi, yon atrofdagi qo'shni landshaftlar bilan ham o'zaro aloqada bo'ladi, ya'ni har bir landshaft o'zidan katta bo'lgan geotizimning bir qismi hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Sviridov A. A. Koordinatsiya i funkcionirovaniye struktur sistemi obespecheniya natsionalnoy bezopasnosti i geopolitiki Rossii. Ponyatiye o strukturnix i bezstrukturnix sposobax upravleniya. Natsionalnaya bezopasnost i geopolitika Rossii, 2002, 1-2 (30-31)-son, 2002 g.
2. Rasulovna, K. R. (2023). Complex Nickel (Ii) Compounds Based on Acylhydrazones of Aroyltrifluoracetylmethanes. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 3(10), 3-5.
3. Kasimova N.A. Soyedinenniye Shtati Ameriki v regionalnix integratsionnix protsessax. Politiko-ekonomicheskiy aspekt.- T.:UMED, 2002,183-bet.
4. Yuldashev Sanjarbek Arslon o'g'li. (2023). The Solution of Economic Tasks with the Help of Probability Theory. Texas Journal of Engineering and Technology, 26, 26–29. Retrieved from <https://zienjournals.com/index.php/tjet/article/view/4654>
5. Sviridov A. A. Geopolitika Rossii v voprosax voyennoy i pogranichnoy bezopasnosti Rossii, regionov, predpriyatiy i firm. Natsionalnaya bezopasnost i geopolitika Rossii, 2002, 1-2 (30-31)-son, 2002 .
6. www.ziyonet.uz